

El megalitisme a Catalunya: una breu síntesi

Josep Tarrús i Galter*

Arqueòleg i exconservador del Museu Arqueològic Comarcal de Banyoles

Rebut 15 gener 2020 · Acceptat 18 octubre 2020

RESUM

L'estudi del megalitisme de Catalunya, i en especial del de la Catalunya Sud, ha experimentat grans canvis en les darreres quatre dècades (1980-2020), gràcies a algunes excavacions puntuals de gran repercussió, com la del dolmen dels Reguers de Seró (Artesa de Segre) o la del menhir del Pla de les Pruneres (Mollet del Vallès), tots dos amb gravats inèdits, i també, sobretot, gràcies a les campanyes de llarga durada centrades en territoris concrets com l'Alt Empordà, la zona de Tavertet (Osona) o, més recentment, el Maresme - Baix Vallès. Sense oblidar la gran tasca feta a la zona dolmènica occidental, com a Odèn (Solsonès), ni tampoc les noves excavacions i estudis sobre les cistes neolítiques soterrades del Solsonià (Solsonès), que ara veiem integrades en el megalitisme de Catalunya, un període molt més complex, llarg i variat del que imaginàvem fins als anys setanta del segle xx. En efecte, actualment, la cronologia del megalitisme català s'estén des del Neolític mitjà inicial (4500 aC) fins als inicis de l'edat del bronze (1800 aC), més de 2.500 anys a través de grups culturals neolítics, calcolítics i de l'edat del bronze, units pel costum d'enterrar els morts en tombes pètries més o menys monumentals, que són el seu tret distintiu. I, al costat de les sepultures, aquestes darreres dècades ens han permès conèixer, finalment, alguns dels poblats on vivien els seus constructors, com el de Ca n'Isac (Palau-saverdera, Alt Empordà); s'han descobert nous menhirs i també recintes o cromlecs fets de menhirs o al voltant de menhirs a prop de les zones d'hàbitat; i ha aparegut una nova estatuària megalítica, com la de Ca l'Estrada (Canovelles, Granollers, Vallès Oriental), que ens apropa al món megalític del sud-est francès i alhora enriqueix els registres coneguts en relació amb l'art megalític de les nostres terres, molt centrat fins ara en els gravats esquemàtics antropomorfs i geomètrics d'alguns sepulcres megalítics de l'Alt Empordà, el Rosselló i el Conflent.

PARAULES CLAU: Catalunya Sud, Neolític mitjà - bronze antic, dòlmens, menhirs i art megalític

ELS TERRITORIS MEGALÍTICS I ELS GRUPS CRONOLÒGICS

Aquesta vegada, el territori estudiat serà la Catalunya Sud, des del Pirineu fins a l'Ebre, perquè la part de la Catalunya Nord es va publicar ara fa pocs anys als *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*.¹ Tot i això, hi farem constants referències, ja que entre les poblacions prehistòriques d'aquesta època a banda i banda del Pirineu català les diferències culturals són molt poques i actuen més en el sentit est-oest que en el de nord-sud.

La recerca megalítica a la Catalunya Sud comença a finals del segle XIX amb diversos erudits com Lluís Marià Vidal, enginyer i geòleg,² però pren forma sobretot a principis del segle XX gràcies a estudiosos i arqueòlegs com Agustí Casas,³ Manuel Cazorro,⁴ Pere Bosch i Gimpera⁵ i Lluís Pericot⁶⁻⁷ (tots dos professors de la Universitat de Barcelona), Joan Serra i Vilaró⁸ i Isidre Macau.⁹ Venen tot seguit Joan Maluquer de Motes,¹⁰ Lluís Esteva (mestre a Sant Feliu de Guíxols),¹¹⁻¹⁵ Ricard Batista,¹⁶⁻¹⁸ Miquel

Cura,¹⁹⁻²² Josep Castany,²³⁻²⁵ Miquel Molist,²⁶⁻²⁷ Joan B. López,²⁸⁻³⁰ Josep Tarrús³¹⁻³³ i molts d'altres que continuaran la recerca fins als nostres dies.³⁴⁻³⁵

Tanmateix, cal assenyalar que els estudis sobre el vessant nord de l'Albera, a tota la Catalunya Nord,^{36 i 1} i també els que es refereixen a tot el sud-est de França han estat sempre una inspiració per comprendre millor el nostre megalitisme i situar-lo dins el Mediterrani occidental.³⁷⁻³⁸

Els territoris megalítics de la Catalunya Sud són molt diversos i no cobreixen pas tot el país (fig. 1). Se'ls troba entre el Pirineu i una mica més enllà dels rius Llobregat i Cardener (afluent del Llobregat),⁶⁻⁷ ben bé fins al Gaià i el Corb (afluent del Segre),^{18 i 39} que són actualment el límit sud dels sepulcres megalítics catalans, representats per la galeria catalana del Mas Pla de Valldossera i la caixa megalítica de la Cabanyota de Bonany, tots dos al municipi de Querol a l'Alt Camp.⁴⁰⁻⁴¹ Recordem, però, que si tenim en compte la Pedra Fita de Botarell, amb cassoletes i creus de cristianització medievals, com un possible menhir prehistòric, llavors el límit meridional del megalitisme a Catalunya baixaria fins a la riera d'Alforja, en ple Baix Camp.⁴²

* Adreça de contacte: E-mail: joseptarrus@gmail.com

Més enllà, com sabem, comença una àrea inexplicablement buida que s'allarga per tot el País Valencià fins a Múrcia, on s'han identificat diversos dòlmens i menhirs, i és clar, l'Andalusia oriental, on el megalitisme reprèn tota la seva força. No se sap encara quina pot ser la raó d'aquesta manca de dòlmens al sud de Tarragona i València, ja que els grups prehistòrics, des del Neolític final fins a l'edat del bronze inicial, són molt similars als que coneixem a la resta de Catalunya i a la península Ibèrica megalítica.

Actualment hi ha uns 423 sepulcres megalítics segurs a la Catalunya Sud, entre cistes neolítiques amb túmul i veritables dòlmens (no hi comptem, com hem dit, les cistes neolítiques solsonianes), que representarien potser uns dos terços dels que hi havia originàriament, segurament més de 600 tombes per uns 20.000 km² amb presència megalítica, és a dir, un dolmen cada 35 km².

Pel que fa als menhirs, estàtues menhir i esteles, la xifra puja a uns 120, encara que en aquest cas només en podem considerar segurs, prehistòrics, unes poques desenes. Serien aquells que han proporcionat materials arqueològics al seu entorn, estan associats a sepultures megalítiques i formen part de cromlecs o de recintes; o bé, els casos més rars, quan es tracta de menhirs indiscutibles sigui per la seva forma i afaiçonaments o perquè presenten gravats clarament prehistòrics. La resta, les nombroses pedres dretes o pedres fites de Catalunya, aïllades i sense contextos segurs, només les considerem possibles menhirs prehistòrics quan en sabem notícies històriques medievals o modernes d'una certa antiguitat, que no remunten generalment més enllà dels segles IX-X, l'època carolíngia, i que sovint van associades a llegendes locals variades, moltes relacionades amb el dimoni.

Pel que fa a la Catalunya Nord, s'han comptabilitzat^{36 i 1} uns 116 sepulcres megalítics segurs (potser 150 originalment, si hi afegim un terç més) i només 11 menhirs en una extensió cinc vegades menor que la zona megalítica de la Catalunya Sud. Si ens fixem únicament en els sepulcres megalítics, la seva densitat seria, doncs, molt similar: un dolmen cada 30 km².

Aquestes tombes megalítiques es reparteixen en dues zones ben diferenciades:

— La zona costanera, a l'est, amb sepulcres de corredor antics amb cambres subcirculars i trapezoidals (Neolític mitjà i final, 4000-3200 aC), i recents amb cambres rectangulars i galeries catalanes (Neolític final / Calcolític antic, 3200-2700 aC). Recentment, s'hi han descobert dos grans túmuls amb tombes (cistes?) internes a Vilanera (l'Escala, Alt Empordà) d'aspecte molt antic, un dels quals va proporcionar l'any 2016 ceràmiques Montboló, un micròlit triangular de sílex i diversos enterraments en posició arronsada dins i fora de la cambra funerària.⁴³

— Les serres i els altiplans de l'interior, a l'oest, amb cistes neolítiques amb túmul (Tavertet, Osona, Neolític mitjà inicial, 4500-3900 aC), les cistes neolítiques soterrades del Solsonià (Neolític mitjà ple, 3900-3400 aC) i dòlmens simples i caixes megalítiques (Calcolític recent i edat del

bronze inicial, 2700-1800 aC). Durant la darrera part del Neolític final o Calcolític antic (3000-2700 aC) es comencen a bastir les galeries catalanes, la darrera evolució dels sepulcres de corredor locals, a les zones interiors, tant als contraforts del Pirineu com als altiplans centrals.

L'origen del megalitisme de Catalunya sempre ha estat motiu de discussió. Es tracta d'una emergència local a partir de les cistes amb túmul del Neolític mitjà inicial o de les cistes soterrades del Solsonià durant el Neolític mitjà ple dels altiplans interiors; o bé de l'arribada d'influències atlàntiques (sepulcres de corredor) a través del passadís de la Garona fins a l'extrem oriental del Pirineu? O potser el ric món megalític de la part occidental de la península Ibèrica (Portugal, Galícia, Cantàbric), també amb sepulcres de corredor antics, va arribar a Catalunya a través del Pirineu basc i aragonès, tot i l'absència d'aquesta mena de tombes antigues tant a Aragó com a la Catalunya occidental? No tenim encara una resposta segura per a aquestes preguntes que ja es formulaven Pere Bosch i Gimpera i Lluís Pericot fa més de cent anys.

En tot cas, recordem que en la concentració megalítica de l'Alt Empordà - Rosselló, a l'Albera, la serra de Rodes i el cap de Creus, la més important de Catalunya, hi ha un gran nombre de sepulcres de corredor antics que no retrobem ni més al nord (Conflent-Vallespir), ni més al sud (Baix Empordà), fora d'algun cas puntual (Puig ses Forques, Calonge), i encara menys entre el Maresme i l'Alt Camp.

La distribució topogràfica dels dòlmens d'aquesta zona fronterera entre l'Alt Empordà i el Rosselló, estudiada recentment, ens revela que se situen sobretot als cims (30,39 %) i als vessants de les muntanyes (54,9 %), però també a les valls (1,96 %) i les planes (12,75 %), indrets on haurien sofert el percentatge més gran de destrucció a causa dels conreus. En aquesta mateixa zona, els sepulcres de corredor antics s'orienten indiferentment al sud-est i al sud-oest, mentre que les galeries catalanes més elaborades acostumen a centrar-se al sud-est, al voltant dels 100-150 graus.^{31-32 i 44}

LES TOMBES MEGALÍTIQUES: FASES I TIPUS VARIATS

Fase I

Les tombes megalítiques més antigues de la Catalunya Sud són les cistes neolítiques amb túmul (4500-4000 aC, grup de Montboló del Neolític mitjà inicial), tipus Tavertet-Vilanera-Caramany, ben datades per C-14 i amb un aixovar ceràmic Montboló.^{26, 43 i 45} Per a aquesta fase I i per a la següent fase II de les terres interiors amb cistes soterrades del Solsonià (Neolític mitjà ple) s'ha parlat d'un protomegalitisme, però la irrupció dels sepulcres de corredor amb cambra subcircular dins la primera meitat del IV mil·lenni aC, si no són d'abans, s'ha de considerar ja com un veritable megalitisme³³ (fig. 2).

Fase II

Aquest és el període de les cistes soterrades sense túmul (o semisoterrades amb túmuls senzills) del Solsonès (4000-3400 aC, grup solsonià del Neolític mitjà ple) i els territoris veïns (Andorra, Alt Urgell, Segarra, Berguedà, Bages, Moianès) sobre els altiplans centrals i la serra pirinenca.⁸¹ 46 Totes aquestes tombes estan ben datades per C-14 (Costa dels Garrics del Caballol I-II, Pinell de Solsonès)²⁴⁻²⁵ dins l'espai cronològic esperat del Neolític mitjà ple (4000-3400 aC), tenint en compte els seus aixovars funeraris (fig. 3).

A l'Alt Empordà comencen en aquest moment els sepulcres de corredor antics (amb cambres subcirculars) que situem a la primera meitat del iv mil·lenni aC (grup Chassey del Neolític mitjà ple, 4000-3400 aC): Font del Roure a Espolla, Gutina i Tires Llargues a Sant Climent Sescebes, Estanys II a la Jonquera, Barraca d'en Rabert i Mas Bofill a Palau-saverdera, Llit de la Generala a Roses, etc. També en coneixem algun al Baix Empordà (Puig ses Forques, a Calonge), tal com abans ja hem esmentat³² (fig. 4).

Aquests sepulcres de corredor antics cohabitaven amb les cistes neolítiques amb túmul de l'Alt Empordà (Vinya d'en Berta, Pau; Tomba del General, Roses), de cronologia incerta, perquè no posseeixen aixovars funeraris indiscutibles ni datacions per C-14, però que situem per la seva arquitectura entre el Neolític mitjà ple i el Neolític final.³² Cal recordar que al Baix Empordà - Gironès - Selva hi ha un altre grup de cistes neolítiques amb túmul, semblants a les de l'Alt Empordà, que tenim ben datades al Neolític final com demostren les excavacions, l'any 2013, de Xavier Niell a la Roca d'Ivet (Llagostera, Gironès), on va aparèixer un ric aixovar funerari (ceràmica, plaquetes de gres, ganivets de sílex i denes discoidals de variscita) de finals del iv mil·lenni aC.⁴⁷

No hi ha pas gaires aixovars funeraris relacionables amb el Neolític mitjà ple en aquests sepulcres de corredor antics de l'Alt Empordà (vas ceràmic amb coll al Barranc d'Espolla i copa amb peu buidat a Tires Llargues, escudelles als Estanys II; els micròlits geomètrics de sílex, un trapezoidal i un altre en segment de cercle, a Gutina i Estanys II; denes en barrilet o cilíndriques de variscita a Tires Llargues, Font del Roure i Comes Llobes dels Pils). Sortosament, hi ha dues datacions per C-14 en dos dòlmens d'aquesta classe: els sepulcres de corredor amb cambra subcircular d'Arreganyats (Espolla) i de Tires Llargues (Sant Climent Sescebes), que ens situen perfectament en aquesta franja d'inicis del iv mil·lenni aC.³²

Fase III

Els sepulcres de corredor antics amb cambra trapezoidal, curta o llarga, estan documentats a l'Alt Empordà - Rosselló almenys a la segona meitat del iv mil·lenni aC (grups del Neolític final, Veraza i altres, 3400-3000 aC). Són els dòlmens més freqüents a l'Alt Empordà: Coll de Farella a Portbou, Banya de Saus a la Jonquera, Barranc a Espolla, Comes Llobes dels Pils, Solar d'en Gibert a Rabós d'Em-

pordà, Vinya del Rei a Vilajuïga, Vinyes Mortes I a Pau, Sureda I a Palau-saverdera, Creu d'en Cobertella a Roses, etc. N'hi ha també a l'Albera nord, al Rosselló: Coma Estepera i Coll de les Portes a Cervera, Coll de Brau i Coll de la Creu a Banyuls, Cova de l'Alarb de Valmy a Argelers, etc. N'hi ha igualment algun al Baix Empordà: Llobinar, a Fitor (Forallac).³²⁻³³

Fase IV

En aquesta fase apareixen els sepulcres de corredor recents o evolucionats de la Catalunya Sud, que tenen la cambra rectangular i el corredor ample, anomenats usualment galeries catalanes. Les tenim documentades a l'Alt Empordà des del final del iv mil·lenni aC fins a l'inici del iii mil·lenni aC (grups del Neolític final, Veraza i d'altres, 3400-2700 aC). A l'Alt Empordà se'n pot seguir l'evolució des de la fase dels sepulcres de corredor amb cambra trapezoidal que donen lloc primer a tipus intermedis amb cambra rectangular i corredor estret amb lloses encara encavalcades (Talaia i Ruïnes a Vilajuïga; Mas de la Mata al Port de la Selva) i posteriorment a les galeries catalanes clàssiques, ja amb els corredors amples i lloses disposades cantell contra cantell (Rocalba i Barraca del Lladre a Agullana, Coll de Madàs I a Cantallops).³²⁻³³

Aquestes galeries catalanes, amb plantes en V o en U, són els grans monuments megalítics característics del Baix Empordà i de tota la costa catalana, així com dels altiplans centrals i dels contraforts pirinencs de l'oest de Catalunya: Cova d'en Daina a Romanyà de la Selva i Cementiri dels Moros a Torrent, Baix Empordà; Puig ses Lloses a Folgueroles, Osona; Tomba del Moro de Llanera a Torà, Segarra; Mas Pla de Valldossera a Querol, Alt Camp, etc. (fig. 5). Les retrobem també a la Catalunya Nord, on són igualment els grans monuments megalítics d'aquelles comarques: Na Cristiana a Sant Joan d'Albera, la Balma del Moro a la Roca de l'Albera i Serrat d'en Jacques II a Sant Miquel de Llores, al Rosselló; Serramitjana al Catllà i Mas de Lluçanes a Tarerac, al Conflent, i Molí de Vent a Bellestar de la Frontera, a la Fenolleda.^{36 i 1}

La presència d'aixovars funeraris del Neolític final hi està ben documentada, tant als sepulcres de corredor antics com a les galeries catalanes: nombroses plaquetes d'esquist, grans làmines i puntes perforants de sageta de sílex, però també un bol decorat amb triangles gravats (tipus Treilles) i vasos del grup de Veraza a la galeria catalana del Cementiri dels Moros (Torrent, Baix Empordà), a més d'un altre bol amb botons i triangles gravats a la galeria catalana de la Tomba del Moro de Llanera (Torà, Segarra).⁴⁸

Cal lamentar l'absència de datacions per C-14 en sepulcres megalítics que ajudin a fixar cronològicament aquests aixovars funeraris del Neolític final, però coneixem altres sepultures en contextos d'ambient megalític de tipus Veraza o similars que sí que en tenen. Per exemple, la cova dolmen amb corredor megalític del Tossal Gros (Torroella de Montgrí, Baix Empordà), amb un aixovar que inclou també un vas decorat amb triangles gravats, i l'abric

sepulcral del Cau d'en Calvet (Torroella de Montgrí, Baix Empordà), amb un aixovar funerari format per vasos Verzara. Les datacions per C-14 d'aquests jaciments, fetes sobre ossos humans, ens situen aquesta mena d'aixovars funeraris entre el 3400 i el 2700 aC.^{50 i 49}

Fase V

Tot seguit, al llarg del III mil·lenni aC apareixen els dòlmen simples a Catalunya, amb diversos sistemes d'accés frontal a la cambra funerària: per vestibul/pou, com el del Salt d'en Peió a Sant Climent Sescebes (fig. 6); per finestra, com el de la Sureda a Morellàs (Vallespir)⁵¹ o el de la Cabana d'en Lluís a Noves de Segre (Alt Urgell)⁵² (fig. 7); per tancament amb un mur, com el dels Estanys III a Sant Climent Sescebes (Alt Empordà),⁵³ i fins i tot per un vestibul-corredor, com el de la Cabana de la Llosa de Bescaran, a les Valls de Valira (Alt Urgell), excavat entre 2015 i 2016 per Gerard Remolins.

Igualment, apareixen ara les caixes megalítiques amb accés zenital per desplaçament de la coberta (Serrat dels Quadrats, Montan de Tost, Alt Urgell) (fig. 8), que es relacionen primer amb els grups campaniformes del Calcolític recent, 2700-2200 aC, i més tard amb grups de l'edat del bronze antiga (2200-1800 aC).^{54-60, 33 i 52}

En aquestes darreres fases, moltes classes de sepultures alternatives són també utilitzades per a les inhumacions: fosses amb una gran coberta ben treballada (abans conegudes erròniament com a hemidòlmens); tolos com el de Serra de Clarena a Castellfollit del Boix, Bages;⁶¹ hipogeus o coves artificials, com el de la Costa de Can Martorell a Dosrius, Maresme,⁶² i també coves dòlmens, paradòlmens i abrics sepulcral, així com cavitats naturals.⁶³⁻⁶⁵

Els aixovars campaniformes (vasos d'estil Internacional Marítim i Regional Pirinenc, denes tubulars o cilíndriques esfèriques d'or, braçals d'arquer d'esquist, puntes de sílex triangulars amb alerons escairats) són presents tant en els sepulcres de corredor antics i evolucionats (galeries catalanes) com en els dòlmens simples i caixes megalítiques, o a les sepultures alternatives. De fet, aquests són els primers materials ceràmics que van ser determinats i serviren per a afirmar l'antiguitat dels dòlmens a principis del segle xx.

Les datacions per C-14 en relació amb aquests materials campaniformes, eixits de dòlmens o d'hipogeus, no són gaire nombroses, però el darrer decenni ens n'ha fornint tres exemples fiables sobre ossos humans: el dolmen simple amb accés frontal per finestra o llosa rebaixada de Reguers de Seró (Noguera), amb un aixovar funerari exclusivament campaniforme, tipus Epimarítim²⁸ i amb una data C-14 dels voltants del 2700 aC; l'hipogeu amb accés megalític de la Costa de Can Martorell (Dosrius, Maresme), amb un aixovar funerari exclusivament campaniforme pirinenc⁶² i tres dates C-14 entre 2400 i 2200 aC, i l'hipogeu del Carrer de París (Cerdanyola del Vallès, Vallès Occidental), amb un aixovar funerari amb campaniforme marítim i pirinenc⁶⁶ i dues dates C-14 entre 2700 i 2400 aC.

A més a més, tenim dues altres datacions més per C-14 de tombes que contenen aixovars funeraris situats al Calcolític recent campaniforme: la caixa megalítica de Lo Pou d'Eina (Alta Cerdanya), amb una data C-14 sobre carbons de la cambra al voltant del 2700 aC,³⁶ i el paradolmen del Cau de la Guineu de Sant Mateu de Bages, amb una altra data C-14 sobre ossos humans al voltant del 2600 aC.²³

Els aixovars funeraris de l'edat del bronze antiga, i també mitjana i final, són freqüents en tots els tipus de dòlmens catalans i les sepultures alternatives. S'han obtingut algunes datacions C-14 sobre ossos humans d'aquestes fases terminals del megalitisme català. Recordem els casos del tolos de Serra Clarena I (Castellfollit del Boix, Bages), amb un aixovar funerari característic de l'edat del bronze antiga, tipus epicampaniforme⁶¹ i una data C-14 al voltant del 2100 aC; del probable dolmen simple amb accés frontal per corredor vestibul de les Maioles (Rubió, Anoia), amb un aixovar funerari característic de l'edat del bronze antiga³⁴ i tres dates per C-14 al voltant del 1800 aC, i del paradolmen amb accés megalític de Tafania (Ventalló, Alt Empordà), amb un aixovar funerari propi de l'edat del bronze antiga i una data per C-14 al voltant del 1600 aC.⁶⁴

3. ELS MORTS : PRÀCTIQUES FUNERÀRIES I ANTROPOLOGIA

És complicat parlar de les pràctiques funeràries associades als dòlmens catalans del sud del Pirineu perquè les restes humanes hi són rares, sobretot en els veritables dòlmens, bastits per damunt del sòl, des dels sepulcres de corredor antics fins a les caixes megalítiques. La seva visibilitat, que ha propiciat freqüents saqueigs i degradacions vandàliques, al costat de l'erosió natural, en són les causes principals. En canvi, la troballa de restes humanes és ben corrent en la majoria de les cistes neolítiques, sobretot en les tombes enterrades (Solsonià, Neolític mitjà ple), però també en les aèries (bastides sobre el terreny) sota grans túmuls, com les de l'àrea de Tavertet del Neolític mitjà inicial. En aquests darrers monuments hi trobem sobretot enterraments individuals o dobles, en posició arronsada, segurament dins una mortalla, en un espai sepulcral buit.^{26-27 i 24-25}

En el cas d'un sepulcre de corredor antic (Pardals a Darnius, Alt Empordà), excavat entre 2003 i 2004,⁶⁷ hi havia només les restes d'un adult i dos nens, inhumats en posició primària (els únics conservats?). Cal recordar que alguns sepulcres de corredor antics de l'Alt Empordà tenien l'entrada del passadís condemnada (Barranc d'Espolla, Comes Llobes dels Pils, Solar de Gibert), tal com es va comprovar durant la seva excavació a inicis dels anys vuitanta del segle passat. Això fa pensar que, originalment, hi devia haver una forta selecció dels difunts que podien ser admesos dins les cambres funeràries d'aquesta classe de dòlmens, propis del Neolític mitjà ple i final, malgrat que arquitectònicament comptessin amb un corredor per facilitar-ne la reutilització.^{32-33 i 68}

Hi ha diverses galeries catalanes, monuments megalítics més grans i més recents que els anteriors, ja en un Neolític final / Calcolític antic, que ens han proporcionat restes humanes més nombroses, com el Cementiri dels Moros de Torrent (Baix Empordà), amb 100-130 individus; o el Turó de Sant Dalmau a Palol de Revardit (Pla de l'Estany), amb 30-40 individus. A més a més, entre elles hi trobem representades totes les edats i els dos gèneres.⁶⁹ Al Cementiri des Moros les restes humanes estaven concentrades al fons de la cambra funerària i, quan va ser excavat per Lluís Pericot entre 1940 i 1942⁷⁰ i per Lluís Esteva entre 1945 i 1948,¹³ s'hi observà una certa selecció dels ossos, en especial dels cranis que s'apilonaven a tocar la capçalera del monument.

El millor exemple d'enterraments més recents en dòlmen simples amb accés per finestra o llosa frontal rebaixada el tenim en el dels Reguers de Seró (Artesa de Segre, Noguera), en un ambient exclusivament campaniforme, és a dir, del Calcolític recent. Allí només s'hi recuperaren les restes de dos individus (els únics conservats?), datats per C-14, com abans ja hem dit, vers el 2700 aC.²⁸ Per contra, en el dolmen simple del mateix tipus del Collet de Su (Ardèvol de Pinós, Solsonès), sense presència campaniforme i, per tant, potser de l'edat del bronze antiga, hi havia divuit cranis al fons de la cambra funerària, dos dels quals havien estat trepanats i un altre tenia una punta de sageta de coure/bronze clavada en un parietal.⁷¹⁻⁷²

A les sepultures alternatives contemporànies de finals del IV i del III mil·lenni aC també s'hi han descobert restes humanes, sobretot a l'hipogeu del Neolític final / Calcolític antic de l'Estació de l'AVE Sagrera, amb 357 individus inhumats;⁷³ i als hipogeus campaniformes (calcolític recent) de la Costa de Can Martorell (Dosrius, Maresme), amb 200 individus, la majoria dels quals corresponen a un episodi de guerra,⁶² i del Carrer París (Cerdanyola, Vallès Occidental), amb 40 individus.⁶⁶ En alguns casos, els individus són alts (1,80 m), amb cranis braquicèfals i planooccipitals, com en el paradolmen de Tafania (Ventalló, Alt Empordà), que pertany ja a l'edat del bronze antiga. Aquest fet evoca l'antiga hipòtesi de l'arribada de noves poblacions nord-pirinenques a Catalunya a finals del III o a l'inici del II mil·lenni aC.^{64 i 74}

4. ELS HÀBITATS CONTEMPORANIS, MENHIRS I RECINTES MEGALÍTICS

Entre els poblats a l'aire lliure contemporanis de les necròpolis megalítics de la Catalunya Sud, cal destacar el de Ca n'Isach (Palau-saverdera, Alt Empordà), excavat en dues etapes, entre 1987-1994 i 2000-2003 (fig. 9). S'hi han distingit tres fases arquitectòniques i cronològiques: una del Neolític mitjà inicial (grup de Montboló), a la qual pertanyen una cabana rectangular amb forats de pal dins d'una trinxera, situada per sota d'una altra cabana en U del Neolític mitjà ple; una altra del Neolític mitjà ple (grup de Chassey), a la qual pertanyen quatre cabanes en

U, adossades de dos en dos, i diversos fogars, forats de pal i sitges, excavades al subsol; i una darrera del Neolític final (grup de Veraza), a la qual pertanyen la versió final d'una gran cabana oval i diversos fogars, un forat suport d'una gran gerra i forats de pal. Aquest poblat Neolític està envoltat de sepulcres de corredor bastits en diverses èpoques, des del Neolític mitjà fins al final. S'han obtingut algunes datacions per C-14 dels diferents nivells arqueològics d'aquest poblat de llarga durada:⁷⁵⁻⁷⁸

— Nivell del Neolític mitjà inicial, a partir de carbons del fogar E-22: UBAR-318 = 5.770+/-170 BP = 4331-4096 aC a 1 sigma.

— Nivell del Neolític mitjà ple, a partir de carbons del fogar E-2: UBAR-164 = 5.060+/-100 BP = 3956-3745 aC a 1 sigma.

— Nivell del Neolític final, a partir de carbons del fogar E-19: UBAR-316 = 4.490+/-90 BP = 3323-2540 aC a 1 sigma.

Altres assentaments a l'aire lliure de l'Alt Empordà, propers a les necròpolis megalítics, presenten també fases del Neolític mitjà ple (Chassey) i del Neolític final (Veraza), amb fogars, forats de pal i sitges, però sense cabanes ben definides. Coneixem els del Camí dels Banys de la Mercè (Capmany), excavat l'any 2005, i el de la Serra del Mas Bonet (Vilafant), excavat l'any 2008.⁷⁹ L'assentament de Riera Masarac (Pont de Molins), excavat l'any 1981, pertany únicament al Neolític final (Veraza)⁸⁰ i va aportar estructures com ara forats de pal, sitges reomplertes de blocs amb grans gerres i un fogar al coneixement d'aquests hàbitats contemporanis del megalitisme altempordanès.

Hi ha, certament, altres possibles hàbitats a l'aire lliure a Catalunya, més o menys contemporanis i propers a les zones megalítics, però no és possible de moment establir una relació entre ells i els sepulcres megalítics del seu entorn immediat. Recordem que a la Catalunya megalítica, per damunt del Llobregat-Cardener, a grans trets, coneixem cabanes ovals semienterrades en l'argila, sitges i fogars del Neolític final (Veraza) a la Bòbila Madurell (Sant Quirze del Vallès), Can Roqueta (Sabadell), Ca l'Estrada (Canovelles, Granollers), Can Vinyalets (Santa Perpetua de Mogoda), al Vallès, o el Camp del Rector (Jorba), a l'Anoia; i també cabanes ovals semblants al Calcolític recent (campaniforme pirinenc), com les del Bosc del Quer (Sant Julià de Vilatorrada), a Osona, etc.⁸¹⁻⁸²

Els menhirs i els recintes megalítics de l'Alt Empordà els trobem generalment prop dels poblats neolítics, és a dir, al costat dels assentaments dels constructors dels dòlmen. Els dos recintes megalítics del Mas Baleta III (la Jonquera), formats per alineaments de menhirs i excavats entre 2005 i 2006, són els més destacables de Catalunya (fig. 10). El recinte principal té forma rectangular (7 m × 4,5 m), amb un corredor d'accés (4 m × 1,75 m), acompanyat per un recinte semicircular al costat sud-oest. Estava format en total per 99 petits menhirs amb un menhir central antropomorf més alt i l'orientació del passadís era a 220° sud-oest. La presència d'un nivell, a la base dels men-

hirs, d'època campaniforme d'estil pirinenc, ens permet situar-ne la construcció al Calcolític recent, dins la segona meitat del III mil·lenni aC. Del recinte més antic, situat al nord-est de l'estructura principal, només en resten divuit petits menhirs que formaven un angle, cosa que ens fa suposar que també es tractava d'un recinte rectangular, però més petit i amb una cronologia del Neolític final / Calcolític antic o del Calcolític recent.⁸³

Un altre monument interessant d'aquesta classe és el dels Estanys II (la Jonquera, Alt Empordà), excavat l'any 1988. Es tractava, en aquest cas, d'un recinte format per un mur de pedra seca semicircular, que inclou un menhir encastat a la seva central, i davant seu una trinxera semicircular amb forats de pal interior, que completava el recinte. L'excavació va proporcionar fragments de vasos lliços, situables entre el Neolític mitjà i el final, a més d'alguna ascla de sílex.⁸⁴

Finalment, cal esmentar el cromlec del Pla Marsell o de Pins Rosers (Llinars del Vallès, Vallès Oriental), descobert l'any 1879 per Joaquim Mercader i de Belloch, que estava format per un petit recinte circular (9 m de diàmetre) de menhirs, segurament dotze originalment, dels quals en resten només sis, i amb un menhir central més alt. Aquest seria el primer cromlec documentat a Catalunya, tot i que no va ser reconegut com a tal fins als anys noranta del segle passat.⁸⁵

5. L'ART MEGALÍTIC: ALS HÀBITATS, TOMBES, MENHIRS, ABRICS I ROQUES A L'AIRE LLIURE

L'art megalític a Catalunya era conegut fins al segle XXI per les cobertes i lloses decorades (cassoletes i reguerons, antropomorfs cruciformes o en phi, cercles simples o amb punt, estels i serps) d'alguns dòlmens antics (cistes neolítiques amb túmul i sepulcres de corredor) o recents (dòlmens simples) sobretot de l'àrea de l'Alt Empordà - Rosselló (fig. 11-12), però que també era present en les fases més antigues (Solsonià) del megalitisme dels altiplans i serres occidentals.⁸⁶

Aquest tipus de gravats han estat trobats en assentaments a l'aire lliure (Ca n'Isach, Palau-saverdera), en cistes neolítiques amb túmul (Vinya d'en Berta, Pau), en sepulcres de corredor (Barranc d'Espolla, Mores Altes I al Port de la Selva i Taula dels Lladres a la Selva de Mar), en dòlmens simples (les Closes, Sant Climent Sescibes), en menhirs (els Palaus, Agullana) i en roques a l'aire lliure (Pedra dels Sacrificis, Capmany) de l'Alt i el Baix Empordà.⁸⁷⁻⁹⁰ Aquesta classe de gravats són igualment ben coneguts a la Catalunya Nord, en especial al Rosselló i al Conflent, als peus del Canigó.⁹¹

Recentment, però, les recerques del primer decenni del segle XXI han revelat nous elements figuratius a l'est i a l'oest de Catalunya que ens han deixat un panorama totalment diferent, molt més ric i variat.⁹²⁻⁹⁴ Primer fou l'estàtua menhir de Ca l'Estrada (Canovelles, Granollers, Vallès Oriental), descoberta l'any 2004, associada al grup de

la Roergue (Neolític final i Calcolític recent) dels departaments del Tarn i de l'Avairon al sud-est de França;⁹⁵ després vindrien les tres grans esteles decorades en baix relleu (xebrons i quadrats) que formaven la cambra del dolmen simple de Reguers de Seró (Artesa de Segre, Noguera), descobert l'any 2007;²⁸⁻³⁰ tot seguit, les sis esteles amb banyes trobades l'any 2008 dins de diverses estructures de la fase Veraza del poblat neolític de la Serra del Mas Bonet (Vilafant, Alt Empordà),⁹⁶ i finalment, el gran menhir antropomorf del Pla de les Pruneres (Mollet del Vallès), descobert l'any 2009, que duu una T facial amb els ulls enfonsats, esculpida en baix relleu a l'anvers, i diversos signes esquemàtics gravats al revers (doble oval, cercles, serps), com els ja coneguts de l'Alt Empordà - Rosselló.⁹⁷⁻⁹⁸

D'altra banda, pensem que cal començar a posar en relació l'art megalític de Catalunya amb les pintures rupes- tres contemporànies del Neolític i del Calcolític,⁹⁹ algunes de les quals les trobem al costat mateix de les necròpolis megalítiques, com seria el cas de l'abric rocós de la Roca de les Orenetes de Céllecs (la Roca del Vallès, Vallès Oriental),¹⁰⁰ mentre que d'altres se situen en zones no megalítiques de Catalunya.

NOTES I REFERÈNCIES

- [1] E. CARRERAS i J. TARRÚS. «181 anys de recerca megalítica a la Catalunya Nord (1832-2012)». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, núm. 54 (2013), p. 31-154.
- [2] A. CASAS. «Monuments megalítics de la regió de S. Fel·liu de Guíxols». *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, vol. II (1908), p. 543-544.
- [3] L. M. VIDAL. «Más monumentos megalíticos en Cataluña». *Memorias de la Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona*, núm. XVI (1894), p. 279-300.
- [4] M. CAZURRO. *Los sepulcros megalíticos de la provincia de Gerona*. Junta para la Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas. Centro de Estudios Históricos, Madrid 1912.
- [5] P. BOSCH I GIMPERA. *Prehistòria catalana*. Editorial Catalana, Barcelona 1919.
- [6] L. PERICOT. *La civilización megalítica catalana y la cultura pirenaica*. Universitat de Barcelona. Facultat de Filosofia i Lletres, Barcelona 1925.
- [7] L. PERICOT. *Los sepulcros megalíticos catalanes y la cultura pirenaica*. CSIC. Instituto de Estudios Pirenaicos, Barcelona 1950.
- [8] J. SERRA I VILARÓ. *La civilització megalítica a Catalunya: Contribució al seu estudi*. Museu Arqueològic Diocesà, Solsona 1927.
- [9] I. MACAU. «Nous monuments megalítics de l'Alt Empordà». *Butlletí de la Institució Catalana d'Història Natural* [Barcelona], vol. XXXIV, núm. 6-9 (1934), p. 249-305.
- [10] J. MALUQUER DE MOTES. «Notas sobre la cultura pirenaica catalana». *Pirineos* [Saragossa], núm. 7 (1948), p. 113-127.

- [11] L. ESTEVA. «Sepulcros megalíticos de las Gabarras, I (Gerona)». *Corpus de Sepulcros Megalíticos* [Barcelona], núm. 3 (1964).
- [12] L. ESTEVA. «Sepulcros megalíticos de las Gabarras, II (Gerona)». *Corpus de Sepulcros Megalíticos* [Barcelona], núm. 4 (1965).
- [13] L. ESTEVA. «Sepulcros megalíticos de las Gabarras, III (Gerona)». *Corpus de Sepulcros Megalíticos* [Barcelona], núm. 5 (1970).
- [14] L. ESTEVA. «Sepulcros megalíticos de las Gabarras. Noticias complementarias». *Cypsela* [Girona], núm. 2 (1978), p. 55-89.
- [15] L. ESTEVA. «Sepulcros megalíticos del Alto Ampurdán (Girona)». *Corpus de Sepulcros Megalíticos* [Barcelona], núm. 9 (1979).
- [16] R. BATISTA. «Sepulcros megalíticos de la comarca del Moyanés». *Corpus de Sepulcros Megalíticos* [Barcelona], núm. 1 (1961).
- [17] R. BATISTA. «Sepulcros megalíticos de la comarca de Vich». *Corpus de Sepulcros Megalíticos* [Barcelona], núm. 2 (1963).
- [18] R. BATISTA. «El límite meridional de la cultura megalítica catalana». *Ampurias* [Barcelona], núm. 28 (1966), p. 201-209.
- [19] M. CURA i A. FERRAN. «Los sepulcros megalíticos de la Sierra de Roda». *Corpus de Sepulcros Megalíticos* [Barcelona], núm. 6 (1970).
- [20] M. CURA i A. FERRAN. «Los sepulcros megalíticos de la Vall de Cabó (Alto Urgel, Lèrida)». *Corpus de Sepulcros Megalíticos* [Barcelona], núm. 7 (1971).
- [21] M. CURA. «El grup cultural de les cistes neolítiques del Pre-Pirineu català (El "Solsonià")». Primer Colloqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, 1974. *Cypsela* [Girona], núm. 1 (1976), p. 49-52.
- [22] M. CURA i J. CASTELLS. 1977. «Évolution et typologie des mégalithes de Catalogne». A: *L'architecture mégalithique: Colloque du 150e anniversaire de la Société Polymatique du Morbihan*. Musée Château Gaillard, Vannes 1977, p. 71-97.
- [23] J. CASTANY. «Noves aportacions al megalitisme de l'interior de Catalunya». *Cota Zero* [Vic], núm. 3 (1987), p. 69-75.
- [24] J. CASTANY. «L'estació neolítica sepulcral de la Costa dels Garrics del Caballol (Pinell, Solsonès)». *Tribuna d'Arqueologia 1989-1990* [Barcelona], 1991, p. 53-64.
- [25] J. CASTANY. *Els megàlits neolítics del Solsonià*. Tesi doctoral inèdita. Universitat de Lleida, 2008.
- [26] M. MOLIST, W. CRUELLES i J. CASTELLS. «L'àrea megalítica de Tavertet». *Cota Zero* [Vic], núm. 3 (1987), p. 55-68.
- [27] M. MOLIST i X. CLOP. «Los orígenes del megalitismo en Cataluña en el marco de las prácticas funerarias del Neolítico». A: J. FERNÁNDEZ ERASO i J. A. MUJICA ALUSTIZA (ed.). *Actas del Congreso Internacional sobre Megalitismo y otras manifestaciones funerarias contemporáneas en su contexto social, económico y cultural*. Aranzadi, Sant Sebastià 2010, p. 212-224.
- [28] J. B. LÓPEZ, A. MOYA, Ò. ESCALA i A. NIETO. «La cista tumulària amb esteles esculpides dels Reguers de Seró (Artesa de Segre, Lleida): una aportació insòlita dins de l'art megalític peninsular i europeu». *Tribuna d'Arqueologia 2008-2009* [Barcelona], 2010, p. 87-125.
- [29] J. B. LÓPEZ i A. MOYA. *Les estàtues-menhirs i el megàlit dels Reguers de Seró (Artesa de Segre, Noguera)*. Ajuntament d'Artesa de Segre, Artesa de Segre 2013.
- [30] J. B. LÓPEZ, A. MOYA i P. MARTÍNEZ. «Els Reguers de Seró (Artesa de Segre, Catalogne): un nouveau mégalithe avec des statues-menhirs anthropomorphes sculptées en réemploi». A: Gabriel RODRÍGUEZ i Henri MARCHESI (ed.). *Statues-menhirs et pierres levées du Néolithique à aujourd'hui: Actes du 3e Colloque international sur la statue mégalithique*. Saint-Pons-de-Thomières, 12-16 septembre 2012. Direction régionale des affaires culturelles Languedoc-Roussillon: Groupe Archéologique du Saint-Ponais, Sant Ponç de Tomièiras 2015, p. 381-396.
- [31] J. TARRÚS i J. CHINCHILLA. *Els monuments megalítics*. Diputació de Girona, Girona 1992. (Quaderns de la Revista de Girona; 37)
- [32] J. TARRÚS. *Poblats, dòlmens i menhirs: Els grups megalítics de l'Albera, serra de Rodes i cap de Creus*. Diputació de Girona, Girona 2002.
- [33] J. TARRÚS. «El megalitismo pleno en Cataluña: de los sepulcros de corredor a los dólmenes simples, entre el IV y III milenios aC». A: J. FERNÁNDEZ ERASO i J. A. MUJICA ALUSTIZA (ed.). *Actas del Congreso Internacional sobre Megalitismo...*, op. cit., p. 188-211.
- [34] X. CLOP, J. M. FAURA et al. «El sepulcre megalític de les Maioles (Rubió, Anoia). Pràctiques funeràries i societat a l'altiplà de Calaf (2000-1600 cal ANE)». *Estrat* [Igualada], núm. 7 (2002).
- [35] I. BASSOLS, D. DAVÍ, R. LLEONART i A. LOU. *Dòlmens i menhirs entre la Tordera i el Besòs: El grup megalític del Maresme i el Baix Vallès*. Universitat de Barcelona. Seminari d'Estudis i Recerques Prehistòriques, Barcelona 2018. (Monografies; 13)
- [36] J. ABÉLANET. *Itinéraires mégalithiques: Dolmens et rites funéraires en Roussillon et Pyrénées Nord Catalanes*. El Trabucaire, Perpinyà 2011.
- [37] J. GUILAINE. *Au temps des dolmens*. Privat, Tolosa 1998.
- [38] J. GUILAINE. *Méditerranée mégalithique: Dolmens, hypogées, sanctuaires*. Éditions Archéologie Nouvelle, Lacapelle-Marival 2011.
- [39] R. BATISTA, A. PETIT, D. CAMPILLO i A. MARTÍN. «La cista dolmènica de Plans de Ferran (Argensola, Barcelona)». *Ampurias* [Barcelona], núm. 41-42 (1979-1980), p. 35-63.
- [40] J. MALUQUER, P. GIRÓ i J. M. MASACHS. «Excavaciones en sepulcros megalíticos de Valldosera (Querol, Tarragona)». *Excavaciones Arqueológicas en España* [Madrid], núm. 20 (1963), p. 1-11.
- [41] J. MESTRES. «El sepulcre megalític de Mas Pla (Valldosera), Querol, Tarragona». *Pyrenae* [Barcelona], núm. 15-16 (1979-1980), p. 125-142.
- [42] J. TARRÚS i E. CARRERAS. «El menhir o Pedra Fita de Botarell (Baix Camp)». *Butlletí Arqueològic de la Reial So-*

- cietat Arqueològica Tarraconense* [Tarragona], època v, núm. 41 (2019), p. 25-40.
- [43] D. CODINA i F. PULLIA. «Intervenció arqueològica a la necròpolis de Vilanera, l'Escala, Alt Empordà, 2016-2017». A: *XIV Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona: Caldes de Malavella, 1-2 juny de 2018*. Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura, Barcelona 2018, p. 88-95.
- [44] J. O. FONT. *Els dòlmens catalans en el context de l'Europa occidental: Un acostament des de l'arqueoastronomia*. Premi d'Arqueologia Memorial Josep Barberà i Farràs 2007. Societat Catalana d'Arqueologia, Barcelona 2007.
- [45] A. VIGNAUD. «La nécropole néolithique du Camp del Ginebre de Caramany (Pyrénées Orientales)». A: Jean GUI-LAINE *et al.* *Tombes, nécropoles, rites funéraires préhistoriques et historiques*. École des Hautes Études en Sciences Sociales, Tolosa 1998, p. 19-29. (Séminaires du Centre d'Anthropologie)
- [46] A. M. MUÑOZ. *La cultura neolítica catalana de los «Sepulcros de Fosa»*. Universitat de Barcelona. Institut d'Arqueologia i Prehistòria, Barcelona 1965. (Publicaciones Eventuales; 9)
- [47] X. NIELL. «Intervenció arqueològica a la cista de la Roca de l'Ivet (Llagostera, Gironès)». *XII Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona: Besalú, 13-14 de juny de 2014*. Universitat de Girona, Girona 2014, p. 93-100.
- [48] J. TARRÚS. «Consideracions sobre el Neolític final - Calcolític a Catalunya (2500-1800 aC)». *Cypsela* [Girona], núm. 5 (1985), p. 45-57.
- [49] E. PONS. «El Cau d'en Calvet, un enterrament del Neolític». *Papers del Montgrí* [Torroella de Montgrí], núm. 9 (1991), p. 15-30.
- [50] I. SORIANO, J. SOLER i N. SOLER. «¿La primera orfebreria del nord-est de la Península Ibèrica? Nuevas aportaciones a partir de la cuenta áurea de Cau del Tossal Gros (Torroella del Montgrí, Baix Empordà, Girona)». *Trabajos de Prehistoria*, vol. 69, núm. 1 (2012), p. 149-161.
- [51] F. CLAUSTRE i P. PONS. *Le dolmen de la Siureda (Maureillas) et les mégalithes du Roussillon*. Groupe de Préhistoire du Vallespir et des Aspres, Ceret 1988.
- [52] E. CARRERAS, A. FÀBREGA i J. TARRÚS. «Els monuments megalítics de Montferrer/Castellbò i de les Valls d'Aguilar (Alt Urgell)», I i II. *Interpontes* [la Seu d'Urgell], núm. 1 (2010), p. 231-260, i núm. 2 (2012), p. 9-39.
- [53] E. CARRERAS i J. TARRÚS. «El dolmen dels Estanys III (la Jonquera): excavació i restauració d'un monument megalític a l'Alt Empordà». A: *L'Albera, terra de pas, de memòries i d'identitats: Actes del Col·loqui Internacional de Banyuls, 3-4 de maig de 2005*. Presses Universitaires de Perpignan, Perpinyà 2006, p. 13-36.
- [54] J. PADRÓ, M. CURA i J. ABÉLANET. «Los sepulcros megalíticos de la Cerdanya y el Capcir». *Corpus de Sepulcros Megalíticos* [Barcelona], núm. 8 (1975).
- [55] M. CURA. «Origen i evolució del megalitisme a les comarques centrals i occidentals de Catalunya: I. Del Neolític mitjà a l'edat de bronze». *Cota Zero* [Vic], núm. 3 (1987), p. 76-83.
- [56] R. VILARDELL. «Origen i evolució del megalitisme a les comarques centrals i occidentals de Catalunya: II. L'edat de bronze». *Cota Zero* [Vic], núm. 3 (1987), p. 84-91.
- [57] J. CASTANY, I. ESTANY i L. GUERRERO. «La cambra pirinenca de Santes Masses. Un sepulcre col·lectiu del bronze antic (Pinell, Solsonès)». *Monografies d'Intervencions Arqueològiques a Catalunya* [Barcelona], núm. 14 (1993). Barcelona.
- [58] J. CASTANY. *Excavació arqueològica dels megàlits del Collet del Sàlzer (Odèn, Solsonès)*. Generalitat de Catalunya. Memòria d'excavació inèdita, 2007.
- [59] J. TARRÚS. «El megalitisme de l'Alt Empordà (Girona): els constructors de dòlmens entre el Neolític Mitjà i el Calcolític a l'Albera, Serra de Roda i Cap de Creus». *Cota Zero* [Vic], núm. 3 (1987), p. 36-54.
- [60] J. TARRÚS. «Els constructors de megàlits a Catalunya: cistes i dòlmens entre els mil·lennis v-III cal. AC». *Cota Zero* [Vic], núm. 18 (2003), p. 54-75.
- [61] J. CASTELLS, J. ENRICH i J. ENRICH. «El túmul I de Serra Clarena (Castellfollit del Boix, Bages)». *Excavacions Arqueològiques a Catalunya* [Barcelona], núm. 4 (1983), p. 55-81.
- [62] S. ALIAGA, O. MERCADAL *et al.* «La Costa de Can Martorell (Dosrius, el Maresme). Mort i violència en una comunitat del litoral català durant el tercer mil·lenni aC». *Laietania* [Mataró], núm. 14 (2003).
- [63] L. ESTEVA, J. TARRÚS i E. FA. «Sepulcro paradolmènic de "Pedra sobre altra" (Tossa de Mar, Girona)». *Cypsela* [Girona], núm. 4 (1982), p. 53-59.
- [64] A. BOSCH, J. CHINCHILLA, O. MERCADAL i J. TARRÚS. «El paradolmen de Tafània (Ventalló)». *Cypsela* [Girona], núm. 10 (1993), p. 33-49.
- [65] E. CARRERAS, A. FÀBREGA i J. TARRÚS. «Els monuments megalítics del marge dret del riu Cardener (Bages)». *Pyrenae*, núm. 36, vol. 2 (2005), p. 41-85. [En memòria de Miquel Cura i Morera]
- [66] J. FRANCÈS, M. GUÀRDIA, T. MAJÓ i O. SALA. «L'hipogeu calcolític del carrer París de Cerdanyola del Vallès» *Tribuna d'Arqueologia 2006* [Barcelona], 2008, p. 315-333.
- [67] A. BAULENAS, A. COLOMER i A. HERAS. «El dolmen de Pardals (Darnius, Alt Empordà)». *VIII Jornades d'Arqueologia de les Comarques Gironines: Roses, 6 i 7 d'octubre de 2006*. Vol. I. Generalitat de Catalunya. Direcció General del Patrimoni Cultural, Barcelona 2006, p. 81-87.
- [68] J. TARRÚS. «Offrandes, libations et épitaphes dans les dolmens du Alt Empordà (Girona) et Catalunya». A: Maïténa SOHN i Jean VAQUER (dir.). *Sépultures collectives et mobiliers funéraires de la fin du néolithique en Europe occidentale: Actes de la table ronde internationale «La fin du Néolithique en Europe de l'Ouest: valeurs sociales et identitaires des dotations funéraires (3500-2000 av. n. è.)»*. Carcassonne, 26-28 setembre 2008. Archives d'Écologie Préhistorique, Tolosa 2012, p. 273-283.
- [69] L. ESTEVA i E. SANZ. «El dolmen de Canet d'Adri o de la Mota». *Quaderns del CECB* [Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals], vol. II (1985), p. 95-116.

- [70] L. PERICOT. «Exploraciones dolménicas en el Ampurdán». *Ampurias* [Barcelona], núm. 5 (1943) (separata).
- [71] P. BOSCH i GIMPERA. «Sepulcres megalítics dels començos de l'edat del bronze de la comarca de Solsona». *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans 1915-1920* [Barcelona], 1923, p. 527.
- [72] J. CASTANY i L. GUERRERO. «El megalitisme al Solsonès. Darreres investigacions arqueològiques i antropològiques». *Ilerda* [Lleida], núm. 47 (1986), p. 9-46.
- [73] P. BALAGUER, P. GARCÍA, A. TENZA i F. ANTEQUERA. «L'hipogeu funerari de la Sagrera (Barcelona). Resultats preliminars». *Revista de Ponent* [Lleida], núm. 23, p. 77-88.
- [74] O. MERCADAL. «Antropología y ritual funerario en la Catalunya del IVº al IIº milenio aC». *1º Congreso de Arqueología Peninsular: Trabajos de Antropología e Etnología* [Porto], vol. XXXIII (1993), fasc. 4-3, p. 137-162.
- [75] J. TARRÚS, J. CHINCHILLA, O. MERCADAL i S. ALIAGA. «Fases estructurals i cronològiques a l'hàbitat neolític de Ca n'Isach (Palau-saverdera, Alt Empordà)». *1 Congrés del Neolític a la Península Ibèrica. Rubricatum: Revista del Museu de Gavà*, núm. 1 (1996), p. 429-438.
- [76] J. TARRÚS i E. CARRERAS. «L'adequació per a la visita del poblat neolític de Ca n'Isach. Campanyes 2001-2003 (Palau-saverdera, Alt Empordà)». *Tribuna d'Arqueologia 2003-2004* [Barcelona], 2006, p. 67-76.
- [77] J. TARRÚS, S. ALIAGA, J. CHINCHILLA i O. MERCADAL. «Ca n'Isach (Palau-saverdera), un poblado neolítico de (V-IV milenio aC) en la zona dolménica del Alt Empordà». A: *Del Neolític a l'edat del bronze en el Mediterrani Occidental: Estudis en homenatge a Bernat Martí Oliver*. Diputació de València. Servei d'Investigació Prehistòrica, València 2016, p. 249-256. (Treballs Varis; 119).
- [78] J. TARRÚS, S. ALIAGA, E. CARRERAS, J. CHINCHILLA, O. MERCADAL *et al.* *El poblat neolític de Ca n'Isach (Palau-saverdera, Alt Empordà): Les excavacions de 1987-1994 i de 2001-2003*. Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona, Girona 2017. (Sèrie Monogràfica; 27)
- [79] R. ROSILLO, A. PALOMO, J. TARRÚS *et al.* «Darreres troballes de prehistòria recent a l'Alt Empordà. Dos assentaments a l'aire lliure: la Serra del Mas Bonet (Vilafant) i els Banys de la Mercè (Capmany)». *Tribuna d'Arqueologia 2010-2011* [Barcelona], 2013, p. 41-62.
- [80] J. TARRÚS i J. CHINCHILLA. «El jaciment a l'aire lliure del Neolític Final de Riera Masarac (Pont de Molins, Alt Empordà)». *Empúries* [Barcelona], núm. 47 (1985), p. 42-69.
- [81] J. MESTRES i J. TARRÚS. «Habitats neolítics al aire lliure en Catalunya». A: *De la Méditerranée et d'ailleurs: Mélanges offerts à Jean Guilaine*. Tolosa: Archives d'Écologie Préhistorique, 2009, p. 521-532.
- [82] J. MESTRES i J. TARRÚS. «Las estructuras de hábitat en Catalunya durante el Neolítico medio: entre el Chassey y los Sepulcros de Fossa». A: *Le Chasséen, des Chasséens: Retour sur une culture nationale et ses parallèles, Sepulcres de fossa, Cortaillod, Lagoza: Actes du colloque international tenu à Paris (France) du 18 au 20 novembre 2014*. Archives d'Écologie Préhistorique, Tolosa 2016, p. 289-302.
- [83] J. TARRÚS i E. CARRERAS. «Els recintes megalítics del Mas Baleta III (la Jonquera, Alt Empordà)». *Cypsela* [Girona], núm. 19 (2012), p. 123-139.
- [84] J. TARRÚS. «El menhir dels Estanys I (la Jonquera)». *Empúries* [Barcelona], vol. I, núm. 48-50 (1986-1989), p. 346-351.
- [85] J. TARRÚS, E. CARRERAS, B. BOFARULL i P. GAY. «El cromlec de Pins Rosers (Llinars del Vallès, Vallès Oriental)». A: *Roches Ornées / Roches Dressées: Actes du colloque en hommage à Jean Abélanet, 24-27 mai 2001*. Presses Universitaires de Perpignan. Association Archéologique des Pyrénées Orientales, Perpinyà 2005, p. 151-155.
- [86] J. CASTANY. «Gravats en lloses d'estructures funeràries al Solsonès». A: *Megalitisme, gravats i cupuliformes: L'imaginari de l'home prehistòric. Actes de la XXXIV Jornada de Treball, Artesa de Segre, 2003. Homenatge a Josep M. Miró Rosinach*. Institut Ramon Muntaner. Grup de Recerques de les Terres de Ponent, Lleida 2004, p. 81-96.
- [87] P. BOSCH i GIMPERA i J. COLOMINAS. «Gravats esquemàtics a roques de Capmany i a la galeria coberta del Barranc d'Espolla». *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, vol. VI (1931), p. 23-27.
- [88] L. ESTEVA i J. TARRÚS. «Dolmen del Dr. Pericot (Fitor-Fonteta)». *Cypsela* [Girona], núm. 4 (1982), p. 45-61.
- [89] J. BARRIS. «Insculturas rupestres en el alto Ampurdán». *Revista de Arqueología* [Madrid], núm. 25 (1983), p. 22-27.
- [90] P. BUENO i R. de BALBÍN. «Tècniques, extensió geogràfica i cronologia de l'art megalític ibèric. El cas de Catalunya». *Cota Zero* [Vic], núm. 16 (2000), p. 47-64.
- [91] J. ABÉLANET. *Les roches gravées nord-catalanes*. Centre d'Études Préhistoriques Catalanes, Prada 1990. (Terra Nostra; 5)
- [92] A. MOYA, P. MARTÍNEZ i J. B. LÓPEZ. «Éssers de pedra. Les estàtues-menhirs i esteles antropomorfes de l'art megalític de Catalunya». *Cypsela* [Girona], núm. 10 (2010), p. 11-41.
- [93] J. TARRÚS. «Menhirs i art megalític a Catalunya: les darreres descobertes i el seu context». *Notes* [Mollet del Vallès], núm. 26 (2011), p. 93-102.
- [94] P. MARTÍNEZ, J. B. LÓPEZ i A. MOYA. «Catalunya, tierra de colosos. Las estatuas-menhires del Neolítico final-Calcolítico catalán: singularidades y vínculos con la estatuaria del Midi francés». A: Gabriel RODRIGUEZ i Henri MARCHESI (ed). *Statues-menhir et pierres levées..., op. cit.*, p. 269-284.
- [95] A. FORTÓ, P. MARTÍNEZ i V. MUÑOZ. «L'estàtua-menhir antropomorfa de Ca l'Estrada (Canovelles, Vallès Oriental)». *Cota Zero* [Vic], núm. 20 (2005), p. 17-22.
- [96] R. ROSILLO, J. TARRÚS, A. PALOMO, A. BOSCH i R. GARCÍA. «Les esteles amb banyes de la serra del Mas Bonet (Vilafant, Alt Empordà) dins de l'art megalític de Catalunya». *Cypsela* [Girona], núm. 18 (2010), p. 49-59.

- [97] P. MARTÍNEZ. «La estatua-menhir del Pla de les Pruneres (Mollet del Vallès, Vallès Occidental)». *Complutum* [Madrid], vol. 22, núm. 1 (2011), p. 71-87.
- [98] J. BOSCH. «El menhir del Pla de les Pruneres (Mollet del Vallès, Barcelona)». *Excavacions Arqueològiques de Catalunya* [Barcelona], núm. 20 (2012), p. 8-36.
- [99] J. ESTRADA. «Les pintures rupestres de la Pedra de les Orenetes a Céllecs». *Museu* [Mataró], núm. 2 (1949), p. 70-73.
- [100] R. VIÑAS. «El arte rupestre en Catalunya: estado de la cuestión sobre las manifestaciones pictográficas». A: *Aragón / Litoral Mediterráneo: Intercambios culturales durante la Prehistoria*. Institución Fernando el Católico, Saragossa 1992, p. 415-434.

NOTA BIOGRÀFICA

Josep Tarrús i Galter (Girona, 1949). Ha estat conservador del Museu Arqueològic Comarcal de Banyoles entre 1976 i 2014. És doctor en prehistòria i història antiga per la Universitat de Barcelona. Com a prehistoriador treballa en els períodes neolític i calcolític de Catalunya, temes sobre els quals ha escrit diversos llibres i nombrosos articles en revistes especialitzades. Ha dirigit excavacions i restauracions de monuments megalítics a l'Alt i el Baix Empordà i en altres comarques de Catalunya. També ha dirigit les excavacions dels poblats del Neolític antic de la Draga (Banyoles) i del Neolític mitjà-final de Ca n'Isach (Palau-saverdera), així com de la cova sepulcral del Neolític antic de l'Avellaner (Cogolls, les Planes d'Hostoles).